

XVII. YÜZYILDA BURSA'NIN NÜFUS YAPISI*

*Ali İhsan KARATAŞ***

Kaynaklar ve Metodolojik Problemler

Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik analizlerindeki temel istatistiki kavram, hane terimidir. Kelime sözlükte ev, daha geniş anlamıyla da aile manasına gelir. Klasik dönem (ki bu dönem 16. yüzyıla ilgili büyük nüfus tahrirlerinin yapıldığı dönemdir)¹ boyunca İmparatorluğunun nüfus analizlerinde hane terimiyle basitçe aile kastedilirdi. Yine de, terimin anlamıyla ilgili bu genel mütabakat, bölgede ikamet edenlerin sayısını belirlemede birçok problemi çözememektedir. Örneğin, ortalama aileyi kaç kişinin oluşturduğu açık değildir. Buna rağmen, hane kavramının aileyle eşit sayıldığı aşikardır.

Bununla birlikte, bizim incelememiz, yalnızca 16. yüzyıla değil, durumun tamamen farklı olduğu 17. yüzyıla da ilgilidir. Periyodik olarak yapılan ayrıntılı nüfus tahrirleri artık toplanmıyordu ve mevcut kaynaklar da son derece kıt ve kalitesizdi. Bu dönemde Osmanlı yöneticileri kırsal ve kent nüfusuna çeşitli vergiler koymuştu. Bunların en önemlisi avarız vergisiydi.² Bu maksatla yapılan incelemelerde hanelerin sayısı verilmiştir ki bu hanelerin sayısına göre mahalle takdirinde bulunuldu. 17. Asrın sonlarına ait bir araştırma, Bursa'daki aile reislerini isimleriyle birlikte tam bir liste halinde içeren,³ dolayısıyla bu konuyla ilgili çok önemli olan, 1696 yılına ait ayrıntılı bir sicildir.

17. yüzyılın başlarında bizzat hane teriminin anlamında meydana gelen bir değişiklik bütün bu bilgileri hemen hemen tamamıyla müphem bir hale getirdi. Hane terimi bir aileyi ifade etmekten çok vergi için kullanılan bir terime dönüştü.⁴ Bu bölümde kullanılan hemen hemen her belge bu değişikliği göstermektedir ve şu örnek bunu anlatmaya yeter. Ahmet Çavuş isminde bir vatandaş, mahkemeye verdiği dilekçesinde, oturduğu evin vergi değerinin bir haneden çeyrek haneye indirilmesini istiyordu.⁵ Bunun gibi, nüfusta bir düşüş veya yoksulluğun bir sebebi olarak genellikle haklı görülüyordu. Bir hanenin parçalarından sık sık bahsedilirdi. Bir ailenin parçalarından bahsetmenin imkansız oluşu nedeniyle hane teriminin anlamında bir değişiklik olmuş olması sonucu çıkarılabilir.

Gerek eski belgelerde gerekse şimdiki literatürde hane teriminin anlamındaki bu resmi değişiklikle ilgili her hangi bir açıklama bulamadık. Sadece bir belgede söz konusu değişikliğin bizzat yönetim tarafından başlatıldığına dair bir ipucu bulunmamaktadır. 1677 yılında Veled-i Saray mahallesinde Müslümanlarla Yahudiler arasında, bütün bölge için konulan vergiye, mahalle Yahudilerinden kaç hanenin katılması gerektiği konusunda ihtilaf cereyan etti. Mahkeme tarafından gönderilen bir uzman konuyu şu şekilde karara bağladı.

....Yaptığımız incelemeden sonra, Yahudilere ait ve bizzat içinde ikamet ettikleri dört ev ölçüldü ve bu evlerin 1370 zira olduğu görüldü. Eski örfi kanuna göre her 400 zira bir haneyi teşkil etmektedir. Bu hesaplamalara göre adı geçen dört Yahudi evinin (zikredilen kanuna göre) üç hane ödeyebileceği tespit edildi...⁶

* Bu makale, Haim Gerber'in "Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600 – 1700" adlı eserinin "Demographic Development" başlıklı bölümünün çevirisidir.

** Arş. Gör.; U.Ü İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

¹ Bk. M. A. Cook, Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600, London, 1970; Ö. L. Barkan, "Essai sur les donnees statistiques des register de recensements dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siecles", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c.I (1958), s. 9-36.

² Bu vergi hakkında bk. Ö. L. Barkan, "Avarız", İslam Ansiklopedisi.

³ Kepeci 2776.

⁴ Adı geçen makalesinde Barkan, değişiklik tarihiyle ilgili hiçbir şey söylememektedir. Bu nedenle Cook'un da haklı olarak işaret ettiği gibi bir hataya mahal hazırlar. 17. asrın başlarından önce hane terimiyle daha çok bir vergi biriminin kastedildiği konusunda Cook'un haklı olduğu görülüyor. Ayrıca, 16. Yüzyıla ilgili Osmanlı arşivindeki avarız kayıtlarını bulamadığımızın da belirtilmesi gerekir.

⁵ B 103/316. 28a, 22 Muh. 1086.

⁶ B 140/355, 2, 14 RI 1088.

Hangi örfi kanunun her 400 zira'nın bir haneyi oluşturacağı hükmünü koyduğunu bilmiyoruz ancak, bu konudaki belge oldukça açıktır.

1684 yılında var olan bir tartışma konusu, Bursa mahallelerinin birisindeki meyve bahçesinin sahibince ödenmesi gereken hane sayısı ile ilgiliydi. Bu davada problemi çözmek üzere gönderilen bilirkişi alanın ölçümünü yapmakla kalmadı, bahçenin pazar değerini de tahmin etti.⁷ Oranın aynı vergiye tabi diğer emvalle (bu evler gibi) sıhhatli bir mukayesesi ancak bu yolla mümkündür. Bu örnekler açıkça gösteriyor ki hane teriminin anlamı istatistik bir anlamdan bir vergi birimine dönüşmüştür. Bununla birlikte 16. yüzyılda anlamı belli iken 17. asırdaki kullanımı birçok teknik problemle kuşatılmıştır. Üstelik, 16. asırda aileyle hane eş anlamlı iken, teknik problemler bertaraf edilebilse de 17. yüzyılda nüfus sayısına göre çevirimi sadece istatistik bir tahmin olarak kalacaktır.

Ayrıca kaynak belge azlığı da söz konusudur. 17. yüzyılın sonlarıyla ilgili tafsilatlı sicil kaydına daha önce işaret etmiştik. İlave olarak, birkaç çevre köy ve şehrin mahallelerinin dörtte biri hakkındaki bilgileri içeren tarihsiz (yaklaşık 1640)⁸ bir Bursa incelemesi ile şehrin bazı özel mahallelerinin nüfus yapısını, aile fertlerinin sayısını ve her mahalleye düşen hane sayısını ihtiva eden bir düzine doküman da günümüze kadar gelmiştir. Maalesef bu belgelerin hepsi 17. yüzyılın son üçte biriyle ilgilidir. Ayrıca, Bursa bölgesindeki köylerin vergilerini kontrol eden İmparatorluk vakıflarıyla ilgili bir miktar belge vardır. Bu köylerin bazıları Hristiyan ve bu sebeple onlarla ilgili olan belgeler, bazen bölgede cizye verenlerin sayısını belirtir. Yahudi ve Hristiyanların verdiği cizyeye ilgili birkaç inceleme ve taşraya konulan avarız vergisi gelirlerini gösteren bir miktar araştırmayla kaynaklarımız tamamlanmıştır. Bu kaynaklar, 17. yüzyılda şehir ve çevresinin tam bir demografik görünümünü vermeseler de büyük değere sahiptir. Çünkü bizim asıl ilgilimiz tam rakamlar değil, gelişime dönük eğilimlerdir.

Tespitlerimizi sunmadan önce, metodolojik varsayımlarımızı izah etmek gerekir.

1- Hane Terimi

Bu konuyla ilgili yukarıda bazı teorik bilgiler verildi. Şimdi ise, terimin nüfus hacmini tahmin etmek için nasıl kullanıldığını göstermek amacındayız. Bulgularımız, hane ve aile arasında vaktiyle bir farklılığın oluştuğunu gösteriyor. Bu fark 17. yüzyıl boyunca büyümüştür. Bu farklılığın tam olarak ne zaman başladığını bilmiyoruz fakat, 1604 tarihli bir dilekçede Bursa'nın bir mahallesinde ikamet edenler, son zamanlarda dört evlerinin yanmasından dolayı takdir edilen verginin dört hane kadar azaltılmasını istediler.⁹ Bu örnekte, bir evin hala bir haneye eşit olduğu açıktır. Beş yıl önce yapılmış bir nüfus tahririnden bahseden 1617 tarihli bir belge, Bursa'nın 14 evi olan bir mahallesinde sadece 10 hane ödendiğini,¹⁰ yani, hane başına 1.4 ailenin düştüğünü belirtiyor. Zaman geçtikçe aile ve hane arasındaki farklılık daha çok belirginleşmiştir.

a- Bursa'yla ilgili bir nüfus tahririnde (takriben 1640/1) yer alan 34 mahallenin ayrıntıları günümüze kadar gelmiştir ve bu ayrıntılar hane başına düşen ortalama ailenin 2.2 olduğunu göstermektedir.¹¹

b- 1670 yılına ait 4 mahalleyle ilgili bilgiye göre hane başına düşen oran 2.9'dur.¹²

c- 1696'da yapılan tahrir, Bursa'nın 50 mahallelik bir bölümünde hane başına tekabül eden aile oranı 8.6 olarak tespit edilmiştir.¹³

2- Hane Sayısının Nüfusa Çevrilmesi

a- Hane sayılarının çevrilmesinde farklı oranlar kullanılmıştır:

Yüzyılın başlarıyla ilgili bir veriye göre kullanılan oran 2.2, 1679 ve 1680'de 2.9 ve 1696 tarihli sicile göre 8.6'dır. Oranlardaki bu değişiklik, demografik anlam taşımayıp sadece her hanenin içerdiği ailelerin sayısındaki yükselmeyi göstermektedir. Bu rakamlar açıkça ortaya koyuyor ki, her bir hanenin içerdiği aileler gittikçe artarken, her münferit grup için olan vergi, gerçekte azalıyor.

b- Gayrimüslimlerle ilgili verilerin kullanımı (yani cizye ve haraç) aşağıdaki varsayımlar üzerine bina edilmiştir: Cizye, 14 ve daha yukarı yaşta olan erkekler tarafından ödenirdi. Bu toplumda, 0-14 yaş arasındaki

⁷ B 111/325, 39b, 10 RII 1095.

⁸ M. D. 18179.

⁹ B 156/207, evasıt-ı Şaban 1012.

¹⁰ B 118/332, 123b, 6 Muh, 1027.

¹¹ M. D.18179, Bu belgenin tarihiyle ilgili problemler konusunda bk. Aşağıda 28. Dipnot.

¹² B 116/330, 11a, 29 CII 1082; B 116/330, 39a, 3 Muh. 1087; B 83/284, 21a, 3 Safer 1085; B 90/295, 115b, 11 CI 1082.

¹³ Kepeci 2776.

kız ve erkek çocuklar toplam nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturuyordu.¹⁴ Dolayısıyla cizye ödeyenler de nüfusun üçte birini oluşturmalıydı.

c- Aile sayılarının nüfus sayısına çevrilmesi, genellikle aile başına beş fertlik bir oranın kabul edilmesi üzerine bina edilmiştir.¹⁵

d- Yukarıdaki varsayımların her biri tek başına düşünüldüğünde problemlidir. Bundan dolayı her hangi bir sonucun temelini oluşturan böyle varsayımlar ne kadar çok ise, onunla birlikte uygulanması gereken ihtimamın derecesi de o kadar büyük olmalıdır. Bursa'nın büyük bir köyü olan ve nadir bir örnek teşkil eden Filadar'da varsayımlarımızı doğrulayan yeterli veri bulduk. 1675 yılında köyde 346 cizye ödeyen vardır.¹⁶ Varsayımlarımıza göre bu, 1038 kişilik bir nüfus anlamına geliyor. 1671 tarihli bir belge, 191 Hristiyan aile resini listeliyor¹⁷ ancak, ödedikleri cizyenin toplamı 1675 yılındakinin aynısıydı. Öyle ki cizye ödeyenlerin sayısının sabit kaldığını kabul edebiliriz. Bu belge, köydeki birkaç Müslümanın ödemesi gereken hane sayısıyla ilgili Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki bir tartışmaya işaret etmekte ve köyde var olan tüm Hristiyan aile reislerini (191 kişi) liste halinde içermektedir. Bizim hesaplarımıza göre, 191 aileden oluşan bir topluluğun 955 ferdi olmalıdır. Eğer bu yaklaşık olarak doğruysa, tahminlerimiz % 10 yanılma payı içermektedir. Veri sayımızın yetersiz oluşu ve bu tür verilerin kalitesi dikkate alındığında, bunun iyi bir sonuç olduğu görülür.

3-Askerler

Bursa bölgesinde, şehirde olmasa da çok sayıda köy ve kasabalarda, İmparatorluğun hiçbir yerinde vergi vermeyen üst düzey askeri yönetime ait çok miktarda asker vardı. Bundan dolayı onlar, nüfus sayımına dahil değillerdi.¹⁸ Bununla beraber, özellikle bazı ayrıntılı kayıtlarda kentin kasaba ve köylerindeki askerlerin sayısıyla ilgili iyi bir fikir edinebileceğimiz bilgiler bulunmaktadır. Bir vergi tahriri olmayan 2783 nolu Kepeci kaydı buna örnektir. Askerlerin dağılımı istatistiki mantığa göredir ve bu nedenle de tahmin ve hesaba tabidir. Mihaliç kazasına bağlı 50 köy için, askerlerin sayısı yaklaşık % 36 'ya tekabül ederken Bursa limanı Mudanya'da bu sayı, nüfusun % 33' üdür.

4- Köleler

Köleler, 17. yüzyılda Bursa'nın sosyal yapısı içerisinde özel bir kategoriye oluşturuyordu. Maalesef, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelerin sosyal tarihiyle ilgili çalışmalar pek başlamış sayılmaz. Braudel'in The Mediterranean isimli kitabı gibi genel araştırmalardan alınabilen bilgi, yalnızca yabancı seyyahların izahları üzerine bina edilmektedir.¹⁹ Bunların tanımlamaları, doğal olarak, konuyla ilgili duygusal yaklaşımları yüzünden önyargılıdır.

Bu period boyunca, Osmanlı Devleti'nde olduğu kadar neredeyse Avrupa'da olmayan kölelik müessesesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı çağdaşlarından daha zalim veya daha kötü olduğu anlamına gelmiyordu. Köle mevcudiyeti, gerçekte hoş karşılanmasa da, bir realiteden kaynaklanıyordu. Nitekim birçok yazar, bütün gün esasına göre insanların beslenme ve barındırılmasının ücretli işçi çalıştırmaktan daha pahalı oluşu nedeniyle Avrupa'da Ortaçağ boyunca köleliğin tamamen kalktığını ifade etmektedirler.²⁰

Herhangi büyük bir Osmanlı şehrinde, kölelerin toplam nüfusa oranı, oranın sakinlerinin ihtiyaçlarını, zevklerini ve kölelerin elde edilebilirliğini gösterirdi. Kölenin değeriyle ilgili geniş ayrıntılar, 17. asır boyunca Bursa'da ölen ikibinden fazla insanın mal varlığı içerisinde yer almaktadır. Bu bilgi aşağıda sunulmuştur.²¹

¹⁴ Bu varsayımlar konusunda bk. J.C. Russel, "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", Journal of the Economic and Social History of the Orient, c. 3 (1960), s. 264-75.

¹⁵ Ö.L. Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", nşr. M.A Cook, Studies in the Economic History of the Middle East, London, 1970, s. 168.

¹⁶ B 103/316, 12b, 24 Z.K. 1085.

¹⁷ B 90/295, 68a vd., 3 Muh. 1082.

¹⁸ Ticaret için konulan vergilerden muaf değillerdi.

¹⁹ Bk. F. Brauduel, The Mediterranean World in the Age of philip II, London, İndex. s.v. "slaves"

²⁰ Bk. J. Hicks, A Theory of Economic History, Oxford, 1969, s. 122 vd.

²¹ Bu araştırma boyunca terekelerin içerdiği eşya, zamanla meydana gelen değişiklikler konusunda bir anlayış kazanmak için üç periyoda ayrıldı.

Bu periodlar: Period A ---- 1600 -1630/1.

Period B ---- 1631/2- 1670/1.

Period C ---- 1671/2 – 1700.

Tablo 1-1: 17. yüzyılda Bursa’da ölenlerin terekeleri içerisinde köleler

Süre	Kölelerin sayısı	Bir kölenin değeri	Nüfusa oranı
Period A(1600-1630/1)	205	5.707	8.2
Period B(1631/2-1670/1)	107	10.179	3.4
Period C(1671/2-1700)	114	9.639	2.2

(Kaynak: 17. yüzyıla ait Bursa Kadı Sicilleri)

17. yüzyılın herhangi bir diliminde kölelerin sayısı, hiçbir zaman, şehrin nüfusunun oransız bir şekilde büyük çoğunluğu olmamıştır. Yüzyılın ilk yıllarında bile köleler, toplam nüfusun %10’undan daha azını oluşturuyordu. Bu oran asrın sonlarına doğru azalmış ve köleler ihmal edilebilir bir azınlık haline gelmiştir. Bu azalmanın sebebi, bir kölenin nominal değerine karşılık gerçek değerinin hemen hemen ikiye katlanmasıdır. Bu, Osmanlı Devleti’nin askeri gücünün zayıflaması ve buna bağlı olarak kölelerin ve ganimetin girişindeki azalmasından olmalıydı.

Demografik Sonuçlar

1-Bursa

Tablo 1-2 17. yüzyılın farklı dilimlerinde beş nüfus tahmini vermektedir.

Tablo 1-2: 17. asırda Bursa’nın nüfusu

Yıl	Aile sayısı	Tahmini köle sayısı	Tahmini toplam nüfus	İndex (1640=100)
1631	3.644	1.495	19.714	82
1640(?)	4.628	787	23.927	100
1670	7.587	1.290	39.225	164
1680	6.160	677	31.478	132
1696	5.441	586	27.241	114

(Kaynak: bk. Metin)

17. yüzyılın başları için nüfus rakamları yoktur. Barkan, 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfusuyla ilgili yaptığı genel araştırmasında, asrın sonlarına doğru Bursa’da 12.852 ailenin olduğunu iddia etmektedir.²² Bu, 17. yüzyılda kaydedilen en büyük nüfus sayısının hemen hemen iki katıdır. Eğer bu doğruysa, bunun 17 asrın başlarında Bursa’da boyutları çok büyük olan bir felaketin vuku bulduğu anlamına gelmesi lazımdır. Kaynaklarımız bu konuda bir bulguyu içermemektedir.

17. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu’ndaki büyük gerilemiş, birçok yerde genel asayiş bozarak yüzyılın ilk on yılında Anadolu’yu baştan sona kasıp kavuran, bir dizi genel karışıklıklara sebep olan Celali isyanlarıyla irtibatlandırılırdı. Kargaşa zamanında ovada surları olmayan bir mahallenin tahliye edildiğini bilsek de, kaynaklarımız Bursa ve civarındaki yıkımın büyüklüğünü tahmin etmek için yeterli bilgiyi içermemektedir. Bununla beraber, bastırılan isyanlardan sonra halk, günlük hayatlarını sürdürmek için hemen geri döndüler.²³ Bu da gösteriyor ki Bursa bölgesi, diğer bölgelerden daha az kayba uğramıştır(veya diğerleri genellikle zannedildiğinden daha az kayba uğramışlardır.). Bursa’nın kırsal bölgesinin diğer bölgelerden daha çok güvenli olduğu görülüyor. Herşeyden önce rakamlarımız (tablo 1-3) isyanlar boyunca Bursa’nın kırsal bölgesinde bir nüfus gerilemesinin varlığını göstermiyor, hatta, orada nüfus artışıyla ilgili işaretler vardır. Bursa bölgesine olan göçlerle ilgili belgelerin önemli bir kısmı isyanlar dönemine işaret ediyor. Bir belgede, Anadolu’nun merkezinde olan Karaman’daki bir köyden Bursa’ya göç eden on köylü ailesiyle ilgili bir referans vardır.²⁴ Başka birinde, köylülerden diğer bir grubun (menşei bilinmiyor) Bursa bölgesine göçüyle ilgili bir referans mevcuttur. Bu insanlar, iki köydeki çiftliklere sığınmışlar ve onların Celali isyanlarının mültecileri

Bu bölümler, asrın sonlarına doğru tereke sayısının artması nedeniyle tam simetrik değildir. Ayrıca bu çalışmada terekelerde mevcut olan küçük rakamların verdiğiyle yetinmedik. Bilakis, Enflasyonun etkilerini ortadan kaldırmak için bir buğday indexi (besbelli çok önemli gıda maddesi) üzerinde nominal değerler ayarlanmıştır. Buğday fiyatlarının bu genel indexi: period A = 77, period B = 100, period C = 129.

²² Ö. L. Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları”, Türkiyat Mecmuası, c. 10 (1953), s. 22.

²³ M. Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, İstanbul, 1975; İbn ül-Emin, Dahiliye 1653, evasıt-ı Şaban 1034.

²⁴ B 50/244, 20a, evasıt-ı Şev. 1038.

olduğu özellikle ifade edilmiştir.²⁵ Eğer Bursa, bir kargaşa bölgesi olsaydı ve insanlar ciddi olarak tehlikede olsaydılar veya isyanlardan kaçsaydılar, diğer bölgelerden sığınak aramak için buraya gelme ihtimali olmazdı.

Tablo 1-2 de doğrudan kaynaklardan alınan tek rakam, 1696 yılındaki ailelerin sayısı ile ilgilidir.²⁶ 1631 yılına ait nüfus, en farazi olanıdır ki; bu rakam söz konusu yıl boyunca dört mahalleyle ilgili demografik verilerin²⁷ ve aynı semtlerle ilgili 1696 yılına ait kayıtların mukayesesi esasına göre hesaplanmıştır. Bu iki tarihte (1631-1696) dört mahalle arasındaki münasebet, 1696 kayıtlarından 1631 senesinin genel nüfusunun hesaplanmasına temel olmuştur.

Aynı yöntem, 1640 yılı için de kullanılmıştır. Bu yıla ait 34 mahalleyle ilgili bilgileri içeren son derece ayrıntılı bir incelemeden kalan belgeler var. Bu 34 mahalle 1696 yılında şehrin toplam nüfusunun %21'ini oluşturmakta ve şehrin mahallelerinin %20'sine tekabül etmektedir.²⁸ Maalesef, bu belgenin tarihiyle ilgili bazı problemler vardır ve 1640 yılının seçimi takribidir. 1670 ve 1680 tarihleri için olan rakamlar da aynı metodla elde edildi. 1667-1677²⁹ yıllarına ait belgelerden şehrin 16 mahallesiyle ilgili, 1680-1682³⁰ yıllarına ait belgelerden de 8 mahalleyle ilgili demografik veriler elimizde mevcuttur. Aile sayılarının belirtilmediği yerlerde, onu tahmin etmek için yukarıda geçen katsayılar kullanıldı. 1667-1677 yılıyla ilgili ayrıntıların hepsi, farklılıkların birbirini nakzettiği ve genel görünümünde pek çarpıtılmadığı varsayımıyla keyfi olarak 1670 yılına hamledilmiştir

2- Kırsal Bölge

Bu konuda sadece, hesaplarımızı dayandırabileceğimiz bilgi kırıntılarına sahibiz. Kırsal bölgeyle ilgili temel problem, hangi alan biriminin dahil edileceği meselesidir. Bursa, tabii bir hinterlanda sahip midir? Eğer öyleyse, onun sınırlarını belirlemek oldukça zordur. “Herhangi bir şehir, merkezi olduğu hinterlandın nüfusunun %1.5’ini içeriyorsa, orası merkezdir”³¹ diyen Russel’ in pratik metodunu kabul edecek miyiz? Cevap olumsuz olmalıdır. Bu kurala göre 20.000 kişilik bir şehir olan Bursa’nın hinterlandı yaklaşık 1.250.000 veya daha fazla sakini içermeliydi. Bu rakam, 17. asırda Bursa gibi bir şehir için gerçekçi değildir. Aynı zamanda Anadolu’da hüküm süren şartlar göz önüne alınarak Bursa ve nispeten yakın bir şehir olan Kütahya arasında ne tür ekonomik ilişkiler olmuş olabilir? Eğer şu veya bu şekilde böyle ilişkiler vardysa, kaynaklarımızda bununla ilgili belirti bulunmamaktadır.

Bursa’nın hinterlandını belirlemek için bir girişimde bulunursak, kaynaklarımızda bahsettiğimiz Bursa’nın, resmi başkenti rolünü oynadığı en geniş idari alan olan Sancak’ı düşünmek mümkündür. Bununla beraber sancak, sadece teorik bir kavramdı. Kaynaklarımız gösteriyor ki, 17. yüzyıl boyunca Bursa Hüdavendigâr Sancağı, Bursa’ya çok yakın olan bölgeler kendisine bağlı olmazken, İzmir’in dışında olan Bergama ve bugün Ankara’nın ilçesi olan Sivrihisar gibi birbirinden çok uzakta olan ikincil derece kazaları ihtiva ediyordu.

Bursa’nın tabii hinterlandı için araştırmada hesaba katılmayan bir ihtimal de kaza veya ikincil derece idari bölgedir. Bursa kazası’nın kaynakları azdı ve şehrin ihtiyaçlarını karşılamıyordu. 1696 da yaklaşık 5.455 kişilik³² bir nüfusu olan 62 köyü vardı veya Bursa’nın nüfusunun dörtte birinden daha azdı. Bursa’ya yakın ve batısında olan Kite Kazası ve kuzeyinde Mudanya Kazası, şehrin yaşamına yoğun olarak katılmışlardı. Bu

²⁵ B 35/229, 49a, evahir-i Z.H. 1025. Celali isyanları döneminde Bursa’ya göç eden diğer üç grup örneğini bulduk. Bk. B 154/370, 80b, evahir-i Z.H.; B 45/239, 143b, evahir-i Z.H. 1035; B 50/244, 102b, evahir-i RI 1039.

²⁶ Kepeci 2776.

²⁷ B 53/247, 205b, RII 1042; B53/247, 221b, RII 1041; B53/247, 205b, RII 1042; B53/247, 206b, 26 RII, 1042.

²⁸ Bu, M.D. 18179 dur. Bu belge kendisinden daha sonraki farklı tarihlerle ilgili notları içerir. Bunlardan ilki 1641- 42 yılıdır. Dolayısıyla bu belge, orijinal belge için muhtemel en son tarihtir. Görünüşe göre 1624 – 25 ten önce derlenmemiştir: Bu belgede görünen Hacı Sanduk mahallesi (10 hane) başka bir belgede de bulabildiğimiz bir mahalledir. Diğer belgeden görüyoruz ki; mahalle, Celali isyanları döneminde yıkılıncaya kadar 10 hane içermekteydi.(mahalle bu bağlamda yukarıda zikredildi.) Belge devam ediyor; mahalle yıkıldığından dolayı 1613-14 tarihli nüfus incelemesinde yer almamaktadır. Belge, şimdi mahallenin geliştiğini ve tekrar kendilerine 10 hanelik verginin konulmasını istediklerini ifade etmektedir. Bu belge, hicri 1034 tarihlidir. Bundan dolayı, zikredilen belgenin daha önce derlenmediğini varsaymamız gerekir. (Bk. İbn’ul-Emin, Dahiliye, 1653, evasit-ı şaban 1034.) Belge, 1613-14/1022 yılını nüfus derleme yılı olarak zikretmiyor, sadece derleyicisi “Mehmed Efendi”ye atfediyor. Bununla beraber, Mehmed Efendi ve derlediği inceleme, bazı mahallelerle ilgili demografik ayrıntıları içeren diğer bir dökümanda zikredilmektedir. B 118/332, 123b, 6 Muh. 1027.

²⁹ B 103/316,87a,18 Şev.1087; B90/295, 59b, 6 Z.H. 1081; B 116/330, 11a, 29 CII, 1082; B103/316, 89a, 3 Muh. 1087; B 83/284, 21a, 2 Safer 1085; B 90/295,115b, 1082; B 83/284, 29b, 15 RI, 1085; B 285/513, 6a, 14 RI, 1088; B 103/316,77a, 2 Z.K.1086; B 103/316, 20b, 14 Safer 1086; B 116/330, 86b, 10 R.I. 1082; M.D. 2774,13a, 15 Şaban 1076; M.D. 2774, 8a, 1076; M.D. 2774,10b, 25 Receb 1076.

³⁰ B 107/321, 136b; 28 RI 1093; B 107/321, 22b, 3 CII 1092; B 107/321, 134a, 25 Safer 1093; B 107/321, 23a, 8 CII 1092; B 107/321, 118b,28 Safer 1092; B 107/321, 29a, 5 CII 1092

³¹ Russel, a.g.e.

³² 2776 Kepeci kaydına ve bu bölümde kabul edilen yönteme göre hesaplandı.

kazaların. sakinleri, ürettikleri malları Bursa pazarında satıyorlardı. Bursalılar orada zirai mülklere sahiptiler ve köylere de kredi sağlıyorlardı. Bursa Kadı Sicillerinden yüzlerce belge, bu kazalarla şehrin ekonomik ilişkilerini belirtmektedir, buna karşılık yakın bir yer olan Yenişehir kazası pek zikredilmemektedir. Bundan dolayı, Bursa'nın tabii hinterlandının olası sınırlarını tespit etmek oldukça zordur. İlave olarak, unutulmamalıdır ki bu yerlerden çoğunun kaza sınırları, bu yüzyıl boyunca değişmiştir. Bu nedenle biz, tam rakamlar belirlemeden taşranın demografik yapısındaki gelişimin bir örneğini tespit etmeye çalıştık.

Bursa bölgesindeki Filadar, Taksarı, Kürekli ve Kite'den oluşan dört köyün nüfus yapısındaki değişimleri hesaplayabildik. Bu köylerden üçü tüm Bursa bölgesinin en büyükleriydi. Bu yüzden bütün bölge için aynı örneği alabiliriz.

Tablo 1-3: 17. asır boyunca Bursa bölgesinde dört köyün nüfusundaki değişimler.

Yıl	Nüfus	İndex (1641/2 =100)
1605/6	1.877	127
1615/6	1.899	129
1625/6	1.812	123
1641/2	1.467	100
1663/4	1.845	125
1696	750	51

(Kaynaklar: M.D. 5919: M.D. 5000: M.D. 15795: M.D. 1894: M.D. 1142: M.D. 472: M.D. 2235: M.D. 6055: M.D. 6789: Kepeci 2776.)

Bursa bölgesinin 7 Hristiyan köyünde de nüfus değişimleri konusunda bilgi mevcuttur. Yüzyılın sonlarında benzer bir trendin olduğu açıkça görülebilir.

Tabl 1-4: 17. Yüzyılda Bursa bölgesindeki yedi Hristiyan köyünün nüfusundaki değişimler.

Yıl	Nüfus	İndex (1632/3 = 100)
1616	2.247	109
1632/3	2.061	100
1677/8	1.734	84

(Kaynaklar: B 285/513. 2a. 1088; M.D. 1456; M.D. 1117.)

Genel temayülü (trend) gösteren diğer güzel bir örnek, Bursa'nın kuzeyindeki Mudanya kazasıdır. Elde edilebilen az sayıdaki bilgi, Mudanya'nın 1640 ve 1670 yılları arasında bir nüfus patlamasına maruz kaldığını gösteriyor. Bu bölge, yüzyıl boyunca tarım arazisinin genişlemesiyle ilgili işaretlere rastlayabildiğimiz tek yerdir. Mudanya'yla ilgili 1684 tarihli bir vergi incelemesinin bir kenarında şöyle bir not vardır.

Mudanya'nın köylerinden Kaimak Obası, Mirza Obası, Bac Ala ve Deveciler, bölgenin teftişinde daha önce görünmüyorlardı. Oranın sakinleri, gelip, üzüm bağları, meyve bahçeleri, mal-mülk ve zirai alanlar elde ederek elli yıldan fazladır orada yaşamış olan yörüklerdir. Kendilerine "niçin avarız-ı divaniye (bu vergiler gayri menkullerle ilgilidir) ödemiyorsunuz?" diye sorulduğu zaman onlar, " biz yörüküz. Vakıflara bağlı olan bizlere avrız-ı divaniye vergisi konulmayacak, zira biz her yıl Hz. Emir Sultan vakfının yöneticilerine hane başına bir yukiye yağ öderiz. Bu sebeple biz vergilerden muafız." diye cevap veriyorlar. Onlar aynı anlama gelen bir de ferman gösteriyorlardı. Şimdi, 50 yıldan fazla orada oturan mezkur köyler, durumlarına göre hane olarak vergiye tabi tutulmuşlardır.³³

Bu belge, Mudanya kasabası etrafında olan dört köyden bahsetmektedir. Tüm kazanın 24 köy içermesinden dolayı bu nispeten büyük bir orandır ve diğer yeni köylerin kurulmuş olması mümkündür.³⁴

Bununla beraber 17. yüzyılın sonlarına doğru, Bursa bölgesi gibi Mudanya kazası da aşağıda tablo 1-5'te görüldüğü gibi nüfus azalmasına maruz kalmıştır.

Tablo 1-5: 1675 ve 1696 yıllarında Mudanya kazasının nüfusu

Yıl	Nüfus	İndex
1.673	2.565	100
1.696	2.440	95

(Kaynaklar: Kepeci 2661,2783)

³³ Kepeci 2661.

³⁴ 1647 tarihli bir kayıt, daha önce kurulan diğer bir köyden bahseder.(D 2. 87a, 6 Safer 1057.) Şunu da kaydetmek gerekir ki, 50 yıl önce olmuş bir şey gibi, bu dört köyün kurulmasıyla ilgili referans fazla ciddiye alınmamalıdır. Onlardan birisi, kısa bir süre önce 1649 yılında kuruldu. Bk. D 2, 49a, 2 RII 1059.

Bu azalma, aşağıda tablo 1-6 da görüldüğü gibi kasabanın kırsal kesiminde çok daha aşikardır.

Tablo 1-6: Mudanya bölgesinde 24 köyden 11'inin nüfusu

Yıl	Nüfus	İndex
1673	1.225	100
1696	760	62

(Kaynaklar: Kepeci 2661, 2783)

Bursa'dan uzakta olan diğer bölgeler, 17. yüzyılın sonlarında çok ağır nüfus kaybına maruz kalmıştır. Belki de Bursa'ya yakın olan bölgelerden daha ağır. Bursa kazasında sadece bir köy boşaltılmıştı.³⁵ Kepeci, 2783 ve 2789 nolu kayıtlarda son zamanlarda sakinleri tarafından terk edilen köylerin isimlerini kaydeder; Mihaliç Kazası'ndaki köylerin % 8'i, Yenişehir Kazası'nın köylerinin % 10'u ve Kirmasti Kazası'nın en az %19'u yüzyılın sonlarında terkedilmişti. Boşaltılan bu köyler, boş ve harabe (hali ve harab) olarak ifade edilir. Böylece, nüfustaki düşüşü tam olarak bilmesek de, 17. yüzyılın sonlarında tüm Batı Anadolu Bölgesinde baştan sona genel bir nüfus çöküşünün var olduğu sonucuna varabiliriz.

Az sayıda olsa da nicelikten daha çok nitelikli kaynaklarla doğrulanan bu durum, açıktır. 1696 yılına ait detaylı bir Bursa tahriri, dolaylı da olsa, nüfusun azaldığını belirtiyor; "Terkedilmiş, boş ve harap" yorumu bir çok mahalledeki 177 evin kayıtlarına eklenmiştir. Bir yıl önce Zaferanlık Mahallesi sakinleri, merkezi yönetime bir dilekçe yazarak "mezkur mahalle sakinlerinin çoğunun dağıldığını ve bir kısmının öldüğünü, dolayısıyla adı geçen mahalle sakinlerinin on üç haneyi ödeme imkanlarının olmadığını" iddia ederek kendilerine yüklenen verginin azaltılmasını istediler.³⁶

Benzer biçimde Mihaliç Kazası'nda Sultanın mülküne bağlı olan zimmilerle ilgili bir araştırma, 1689'da daha önceleri bu kategoriye ait cizye ödeyenlerin sayısının 356 olduğunu, ancak şimdi onlardan 254'ünün kaldığını ifade eder: "...geçen zamanla birlikte tebaanın bazıları öldü, bir kısmı dağıldı, sadece 254 cizye ödeyen kaldı...."³⁷ Yalnızca Bursa'yla ilgili olmayıp, tüm Kuzeybatı Anadolu'yla ilgili olan o döneme ait başka bir belge, nüfus gerilemesi eğiliminin tüm bölgede görüldüğünü zımnen ifade ediyor. "...mezkur kazaların tebaasının çoğu öldü, bir kısmı evlerini terketti, darmadağın oldular...."³⁸

Bu bilginin tamamı, dikkat çekecek şekilde, daha önce niceliğe bağlı olarak verilen sayısal verileri destekliyor. Bundan dolayı, bizim istatistiki tahminlerimizin mantıklı bir şekilde doğru olduğu ortaya çıkıyor.

Yukarıda anılan belgeler, göç ve ölümü, nüfustaki şiddetli düşüşün sebebi olarak vermektedir. Bu derece büyük göçün sebepleri ne olabilir ve bu göçmenler nereye gitmiş olabilir? Büyük bir ihtimalle bölge, bir veba veya muhtemelen bir çok veba salgınından etkilenmiş olabilir. 1647 yılında yıkıcı bir veba salgınının bölgeyi vurduğunu biliyoruz. Bursa'nın kuzeyinde büyük bir köy olan Fladar'ın sakinleri, bu yıl boyunca veba yüzünden köylerinin etkilendiğini, cizye ödeyenlerin sayısının 346'dan 150'ye³⁹ düştüğünü mahkemeye giderek iddia ettiler. Eğer bu rakamlar doğruysa, ölü sayısı nüfusun % 56'sını geçmiş olmalıydı. Avrupa'da 14. Yüzyıldaki veba salgınından bile büyük bir felaket.

Köylülerin abarttığını varsaymak makuldür. Vebadan üç yıl sonra yapılan bir nüfus tahriri, % 36'lık bir nüfus gerilemesi hala korkunç bir veba salgınına ima etse de 150 cizye ödeyeni değil, 220 kişiyi kaydediyordu.⁴⁰ Dökümanlarımız eksik olsa da, bu kadar kötü etkilenen tek yerin Filadar köyünün olmadığı açıktır. Vergi memuruna göre, veba yüzünden tüm sancakın vergilerini toplamak imkansızdı.⁴¹ Tablo 1-2 (yukarıda) veba salgınlarının patlak verdiği aynı on yıl boyunca nüfusta çok önemli düşüşün olduğunu göstermektedir. Bursa şehrine nispetle kırsal alanın nüfustaki daha büyük düşüşün hiçbir açıklamasını bulamadık. Bunun sebebi, vebanın ölümlerin yükselmesine sebep olduğu aynı dönemde kırsal kesim nüfusunun şehre akın etmesinden olabilir. Bunun sonucu olarakta, buğday üreticisi çiftçilerin sayısında düşme olacak ve şehre buğday ve hububat ithali artacaktır. Bunun böyle olabileceğinin bir işareti, 17. asrın sonlarında bazı ticaret dallarında gerileme olurken hububat ticaretinde durumun böyle olmadığı gerçeğinde görülebilir.

³⁵ Bu, 1675-1678 yılları arasında bir ara ihmal edilen bir köydür. Bk. B 103/316, 18b, 18 Safer 1086, B 112/326, 19a, 17 Receb 1089.

³⁶ M.D. 8466, s. 50, Ram. 1108.

³⁷ M.D. 1498, 5 Z. H. 1100.

³⁸ M.D. 3244, s. 86, 23 RI 1093.

³⁹ B 103/316, 121b, 24 Z.K., 1085

⁴⁰ B 285/513, 2a, 1088.

⁴¹ B 103/316, 114b, 115a, 14 CII 1086.